

A FORDÍTÁSSPECIFIKUS METANYELVI ISMERETEK SZEREPE A PROFESSZIONÁLIS FORDÍTÁSBAN

DUDITS ANDRÁS

SZTE BTK Angol Tanszék

E-mail: dudits@lit.u-szeged.hu

The Role of Translation-specific Metalinguistic Knowledge in Professional Translation. The aim of the paper is to show that declarative knowledge about the linguistic dimension of the translation process (i.e. translation-specific metalinguistic knowledge) is an integral part of the skill set of professional translators. Focusing on cognitive processes and language processes, the first part of the paper presents a comprehensive taxonomy of translation operations and translation procedures to establish a theoretical framework for conceptualising the translation process in its linguistic dimension. In order to highlight the relevance of translation-specific metalinguistic knowledge, the paper then discusses how such declarative knowledge may be utilised in terms of 1) improving translation competence, 2) enabling conscious control over mental mechanisms in translation, and 3) facilitating efficient and effective professional communication in the context of translation service provision.

Keywords: cognition, metalinguistic knowledge, translation operations, translation procedures, translation competence

1. Bevezetés

A fordítás folyamata olyan jelenség, amely több dimenzióban is értelmezhető: a megrendelő és a fordító (mint nyelvi szolgáltató) vonatkozásában értelmezhető szolgáltatási folyamatként; a közlő és a befogadó, valamint a fordító (mint nyelvi közvetítő) vonatkozásában értelmezhető kommunikációs folyamatként; a fordító (mint nyelvi munkát végző hivatásos nyelvhasználó) vonatkozásában pedig értelmezhető munkafolyamatként és nyelvhasználatként. A fordítási folyamat megnyilvánulásának mindezen dimenziói közül azonban a nyelvi dimenzió tekinthető a legegységesebbnek, hiszen minden esetben a fordítói nyelvhasználatra épül az a szolgáltatás, amely egy adott munkafolyamat révén, illetve az annak eredményeképpen létrejövő célnyelvi szöveg révén lehetővé teszi a kommunikációt a forrásnyelvi közlő és a célnyelvi befogadó között. Ennek megfelelően a minőségi nyelvi szolgáltatás biztosítása szempontjából alapvető fontosságú, hogy a professzionális fordító olyan magas szintű nyelvi kompetenciával rendelkezzen, amely képessé teszi őt akár a legszigorúbb megrendelői elvárásoknak is megfelelő, prémiumminőségű célnyelvi szövegek alkotására. Ez a fajta professzionális nyelvi kompetencia pedig egyszerre gyökerezik procedurális tudásban (kellően fejlett nyelvi készségekben) és deklaratív tudásban (a nyelvvel, illetve a nyelvműködéssel kapcsolatos alapos ismeretekben).

Míg a készségszintű nyelvhasználat jelentősége többé-kevésbé evidens, addig a nyelvre vonatkozó tudás jelentőségéről, azaz a metanyelvi ismeretekkel való rendelkezés hasznáról a szakmabeliek körében ritkán fogalmazódnak meg érdemi kijelentések.

A fentiekben foglaltakkal összefüggésben a jelen tanulmány célja rávilágítani arra, hogy a fordítási folyamat nyelvi dimenziójára vonatkozó deklaratív tudás a professzionális fordító tudásának fontos részét képezi, és több szempontból is jelentőséggel bír. A fordításspecifikus metanyelvi ismeretek relevanciájával kapcsolatos kijelentések megalapozásaként a tanulmány először kijelöli a vizsgáldás tárgyát képező jelenségek körét, majd áttekintést nyújt arról az átfogó elméleti keretről, amely lehetőséget kínál a komplex fordítási folyamat részletes konceptualizálására. Ezt követően kerül sor a fordításspecifikus metanyelvi ismeretek hasznának szemléltetésére szolgáló megállapítások megfogalmazására – a fordítói kompetenciafejlesztés, a fordítói tudatosság, valamint a fordítói kommunikáció kérdésére összpontosítva.

1.1. A vizsgált jelenségek körének meghatározása

A tanulmányban a *fordítás* és a *fordítási folyamat* terminusok az írott szövegek interlingvális írásbeli fordításának folyamatát jelölik. Ennek megfelelően a vizsgált jelenségek köre nem terjed ki az egyéb modalitásokban megvalósuló interlingvális fordításra (a szóbeli szövegek szóbeli fordítására, az írott szövegek szóbeli fordítására, a szóbeli szövegek írásbeli fordítására), valamint a fordítás egyéb megnyilvánulási formáira (pl. az intralingvális fordításra vagy az interszemiotikus fordításra) sem.

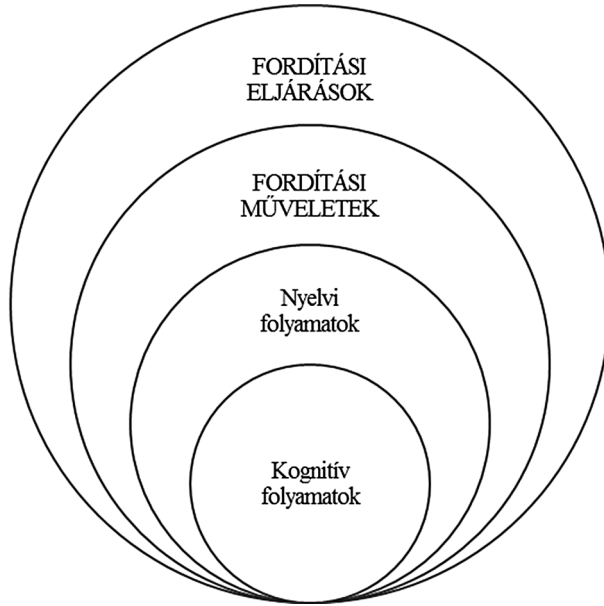
A tanulmány az egyéni fordítás folyamatának nyelvi dimenziójára fókuszál, így a *fordítási folyamat* fogalma az egyén nyelvműködésében megvalósuló folyamatként értelmezendő. Ebből adódóan a fordítási szolgáltatás szempontjából meghatározó egyéb szakemberek (pl. lektorok vagy korrektorok) szerepe nem képezi vizsgálat tárgyát, mint ahogyan a fordítás produktuma (a fordított szöveg), a fordítási folyamat egyéb dimenziói (a szolgáltatási és a kommunikációs dimenzió) és a fordítás különböző aspektusai (kulturális, technikai, etikai stb. aspektusai) sem.

A tanulmány témája szempontjából a fordító által végzett fordítás folyamatának teljes egésze jelentőséggel bír, így a releváns jelenségek körébe nemcsak a szegmensszintű reprodukció (azaz a munkamemóriában megvalósuló szó-, tagmondat- vagy mondat-szintű átvitel/transzfer) megnyilvánulásai, hanem a szövegfeldolgozás és a szövegalkotás különféle megnyilvánulásai is beletartoznak (lásd 1. táblázat). Ennek megfelelően előtérbe kerül számos különböző mechanizmus, amely a forrásnyelvi szöveg első betűjének fordítói feldolgozásával kezdődő és a célnyelvi szöveg utolsó írásjelének fordítói feldolgozásáig terjedő fordítási folyamatban érvényesülhet. Ezt az összetett folyamatot, illetve a folyamat egyes elemeit és tényezőit több fordításkutató vizsgálta és vizsgálja – lásd pl. Bell (1991), Campbell–Wakim (2007), Göpferich–Jääskeläinen (2009), House (2011), Jakobsen (1999), Jääskeläinen–Tirkkonen-Conditt (1991), Malmkjær (2000), Shreve–Angelone (2010). A folyamatorientált fordításelméleti kutatások többsége azonban a fordítási folyamat produktív, illetve reprodukzív mechanizmusainak vizsgálatára helyezi

a hangsúlyt, és elsősorban a célnyelvi szövegalkotási technikákkal foglalkozik, mégpedig anélkül, hogy figyelmet (vagy kellő figyelmet) szentelne a folyamatot meghatározó receptív mechanizmusoknak, azaz a fordítói szövegfeldolgozásnak. Emellett az is megállapítható, hogy a fordítói szövegfeldolgozással kapcsolatos kutatások száma relatíve alacsony, ami különösen meglepő, ha figyelembe vesszük, milyen szignifikáns szerepe van az olvasásnak a fordítás folyamatában – abban a komplex folyamatban, amely minden esetben szükségszerűen olvasással kezdődik (a forrásnyelvi szöveg áttekintésére szolgáló szövegfeldolgozás formájában), és szükségszerűen olvasással is végződik (a célnyelvi szöveg ellenőrzésére szolgáló szövegfeldolgozás formájában). A fordítás folyamatát ilyen módon keretbe foglaló olvasás ugyanakkor azért is fokozottan releváns a folyamat egésze szempontjából, mert az olvasási mechanizmusok a fordításban nemcsak egyetlen, hanem számos különböző formában megnyilvánulnak, és több fordításspecifikus jellemzővel is bírnak (ahogyan arról az 1. és a 2. táblázat is tanúskodik). A vonatkozó tényezők egy részéről például Dudits (2005, 2006, 2007, 2011, 2018); Göpferich–Jakobsen–Mees (2008); Macizo–Bajo (2004, 2006, 2009); Mossop (2001); Shreve et al. (1993); valamint Washbourne (2012) tanulmányai nyújtanak áttekintést.

2. A fordítási folyamat művelet- és eljárásalapú konceptualizálása

A *fordítási folyamat* kommunikációs aktus keretében megnyilvánuló interlingvális és interkulturális nyelvi közvetítés, amely egy forrásnyelvi szöveg célnyelvi szöveg formájában történő reprodukálása révén valósul meg (a fordítás reprodukzív folyamatként való értelmezéséről lásd Englund Dimitrova 2005). A forrásnyelvi szöveg célnyelvi szöveg formájában történő reprodukálása sokrétű folyamat, amely a nyelvi, illetve nyelvileg kódolt információk recepciójával, produkciójával és transzferálásával összefüggő nyelvi feladatok teljesítésére szolgáló különböző fordítási eljárások elvégzésére épül, illetve a különböző eljárások részét képező – receptív, produktív és transzferálási – fordítási műveletek végrehajtásán alapszik. A fordítás folyamatában tehát az adott fordítási aktus szempontjából releváns két nyelv használatát implikáló kognitív és nyelvi folyamatok alapvetően fordítási műveletekbe és az azokból álló fordítási eljárásokba szerveződő módon mennek végbe. Ennek megfelelően a kognitív folyamatok, a nyelvi folyamatok, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások együttesen alkotják a nyelvi dimenzióban értelmezett fordítás komplex folyamatát, amelyben a kognitív folyamatok, a nyelvi folyamatok, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások egymáshoz való viszonya hierarchikus. Ezt a hierarchikusságot szemlélteti az 1. ábra.

1. ábra: A fordítási folyamat hierarchikussága

Az 1. ábra a fordítási eljárások, a fordítási műveletek, a nyelvi folyamatok és a kognitív folyamatok közötti hierarchikus viszonyrendszer kétféle megközelítésben való értelmezését is lehetővé teszi. Az egymásba ágyazottságot szemléltető ábrázolásmód először is arra világít rá, hogy a fordítás folyamatának alapját kognitív folyamatokra épülő nyelvi folyamatok képezik – és ezekre a nyelvi folyamatokra épülnek a fordítási műveletek, a fordítási műveletekre pedig a fordítási eljárások. Ezenkívül az ábra azt is tükrözi, hogy a fordítás folyamatában a kognitív folyamatok nyelvi folyamatokban bomlanak ki, a nyelvi folyamatok pedig fordítási műveletekben, a fordítási műveletek pedig fordítási eljárásokban. Mindazonáltal bármelyik megközelítésben értelmeződik is a fordítás folyamata, a folyamat különböző szintjeinek viszonyrendszeréből az is következik, hogy a fordítási folyamat a nyelvi dimenziójában több absztrakciós szinten is leírható (ti. a kogníció, a nyelvműködés, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások szintjén). Az alábbiakban ezeknek az absztrakciós szinteknek a bemutatása, azaz a kognitív folyamatok, a nyelvi folyamatok, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások fogalmának meghatározása, illetve a különböző műveletek és eljárások taxonómiájának táblázatos áttekintése következik.

2.1. Kognitív folyamatok

A *kognitív folyamatok* az emberi megismerés általános kontextusában olyan alapvető mentális mechanizmusok, amelyek az érzékelés és az észlelés eredményeképpen az elmében leképeződő információk (mentális reprezentációk) feldolgozása, tárolása, előhívása

és felhasználása révén lehetővé teszik a gondolkodás szempontjából meghatározó különböző mentális feladatok végrehajtását – például a tudatosítást, az azonosítást, az összehasonlítást, a következtetést, a döntést, a problémamegoldást (vö. Neisser 1976). A kognitív folyamatok egy része automatikus (figyelmet nem vagy csak részben igénylő) folyamat, más része kontrollált (fokozott figyelmet igénylő) folyamat (lásd Czigler 2007).

2.2. Nyelvi folyamatok

A *nyelvi folyamatok* olyan kognitív folyamatok, amelyek a mentális nyelvi reprezentáció különböző szintjein (ún. grafémikus, morfémiikus, lexikai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai reprezentációs szint) megvalósulva biztosítják a nyelvi, illetve nyelvileg kódolt információk recepcióját, azaz dekódolását és/vagy értelmezését, valamint a nyelvi információk produkcióját, azaz kódolását és/vagy kifejezését (vö. Warren 2013). A fordítás keretében egymással kombinálódva ugyanezek a nyelvi folyamatok teszik lehetővé a nyelvileg kódolt információk transzferálását (a forrásnyelvi dekódolás és/vagy értelmezés és a célnyelvi kódolás és/vagy kifejezés egymással közvetlen kölcsönhatásban álló megvalósulását). A nyelvi folyamatok lehetnek részben vagy egészben automatikus (azaz kognitív/figyelmi kapacitásokat kevésbé igénylő) folyamatok vagy részben vagy egészben kontrollált (azaz kognitív/figyelmi kapacitásokat fokozottabban igénylő) folyamatok (lásd Németh 2006).

2.3. Fordítási műveletek

A *fordítási művelet* receptív és/vagy produktív nyelvi folyamatokon alapuló olyan nyelvi művelet, amely a két nyelv használatát implikáló fordítás folyamatában a nyelvi recepcióval, produkcióval vagy transzferálással összefüggő nyelvi feladatok teljesítésére (pl. dekódolásra, jelentésazonosításra, verbalizálásra, grafémikus kódolásra) szolgál. Kognitív szempontból a fordítási műveletekben verbális (forrásnyelvi és/vagy célnyelvi) és/vagy nonverbális (azaz analóg és/vagy fogalmi és propozicionális jellegű) mentális reprezentációk egyaránt szerepet játszanak, illetve játszhatnak; a műveletek végrehajtása pedig történhet részben vagy egészben automatikusan (azaz kognitív/figyelmi kapacitásokat kevésbé igénylő módon) vagy részben vagy egészben kontrolláltan (azaz kognitív/figyelmi kapacitásokat fokozottabban igénylő módon).

A részint Vinay–Darbelnet (1958/1995), Klaudy (1999, 2003, 2004) és Dudits (2011, 2017, 2018) terminusainak adaptálása nyomán megnevezett fordítási műveletek teljes rendszerét az 1. táblázat szemlélteti (a vonatkozó fordításelméleti terminológiai kérdésekről lásd Chesterman 2005). Az egyes műveletek neve az adott művelet funkcióját és/vagy eredményét hivatott tükrözni, és nem utal arra, hogy a művelet végrehajtása közben milyen mentális reprezentációk (forrásnyelvi, célnyelvi és/vagy nonverbális reprezentációk) aktiválódnak, illetve kerülnek egymással kölcsönhatásba a fordító munkamemóriájában. Ennek megfelelően például a *transzkódolás* terminus nem úgy értelmezendő, hogy a fordító az adott forrásnyelvi reprezentációt a vonatkozó nonverbális reprezentáció tudatosulása nélkül felelteti meg a korrespondáló célnyelvi reprezentáció-

nak, hanem úgy, hogy a célnyelvi verbalizáláshoz – automatikusan vagy kontrollált módon – a vonatkozó forrásnyelvi elemnek rendszerszinten megfeleltethető célnyelvi elemet választja, vagy átírást/átvételt alkalmaz (vö. Seleskovitch 1978, Tirkkonen-Condit 2005).

Receptív fordítási műveletek		
<ul style="list-style-type: none"> • Fordítási áttekintő olvasás • Fordítási szövegértő olvasás • Fordítási szövegalkotási célú olvasás • Fordítási ismeretszerző olvasás • Fordítási kereső olvasás • Fordítási összehasonlító olvasás • Fordítási ellenőrző olvasás • Fordítási korrektúraolvasás 		
Produktív fordítási műveletek		
<ul style="list-style-type: none"> • Fordítási produkciós írás • Fordítási modifikációs írás • Fordítási reciklációs írás • Fordítási facilitációs írás 		
Transzferálási fordítási műveletek		
Interlingvális transzkódolás	Interlingvális lexikai transzformáció	Interlingvális grammatikai transzformáció
<ul style="list-style-type: none"> • Szó szerinti fordítás • Transzliteráció • Transzkripció • Tükörfordítás 	<ul style="list-style-type: none"> • Lexikai explicitáció • Lexikai implicitáció • Lexikai addíció • Lexikai omisszió • Lexikai asszociáció • Lexikai disszociáció • Lexikai moduláció • Lexikai kompenzáció • Lexikai normalizáció 	<ul style="list-style-type: none"> • Grammatikai explicitáció • Grammatikai implicitáció • Grammatikai addíció • Grammatikai omisszió • Grammatikai moduláció • Grammatikai transzpozíció • Grammatikai redistribúció • Grammatikai integráció • Grammatikai szeparáció • Grammatikai normalizáció

1. táblázat: A fordítási műveletek rendszere

2.4. Fordítási eljárások

A *fordítási eljárás* receptív, produktív és/vagy transzferálási fordítási műveletekből (azaz a fordítási folyamat keretében zajló receptív és/vagy produktív nyelvi folyamatokon alapuló nyelvi műveletekből) álló olyan műveletsorozat, amely a szövegreprodukálás átfogó céljának alárendelt valamely specifikus cél megvalósítására szolgál a két nyelv használatával járó fordítás folyamatában. A fordítási eljárásban az adott eljárás alapját képező fő

fordítási műveletek sorozata kiegészítő fordítási műveletekkel és kognitív segédfolyamatokkal kombinálódik, illetve kombinálódhat. Kiegészítő fordítási műveleteknek azok a fordítási műveletek minősülnek, amelyek az adott fordítási eljárás alapját képező fő fordítási műveletek végrehajtását az eljárás során elősegítik. Kognitív segédfolyamatoknak pedig azok az alapvető kognitív folyamatok (pl. tudatosítási, választási, döntési folyamatok) tekinthetők, amelyek az adott eljárásban szerepet játszanak. A fordítási folyamaton belüli specifikus célok megvalósítására szolgáló fordítási eljárások teljes rendszerét a 2. táblázat szemlélteti (vö. Superceanu 2004 *procedure* terminusa, továbbá a vonatkozó terminológiai kérdésekről lásd Klaudy 2014).

Fordítási eljárások
<ul style="list-style-type: none"> • Fordítási szövegáttekintési eljárás • Fordítási szövegértési eljárás • Fordítási szöveges ismeretszerzési eljárás • Fordítási szövegelem-keresési eljárás • Fordítási szöveg reprodukciós eljárás • Fordítási szöveg-összehasonlítási eljárás • Fordítási szövegellenőrzési eljárás • Fordítási szöveg módosítási eljárás • Fordítási szövegkorrektúrázási eljárás

2. táblázat: *A fordítási eljárások rendszere*

2.5. A teljes fordítási folyamat művelet- és eljárásalapú konceptualizálásának előnye

A tanulmányban felvázolt hierarchikus taxonómiában mindazon fordítási műveletek és fordítási eljárások konceptualizálódnak (illetve konceptualizálhatóak), amelyek a forrásnyelvi szöveg első betűjének fordító általi feldolgozásával kezdődő és a célnyelvi szöveg utolsó írásjelének fordító általi feldolgozásáig terjedő komplex fordítási folyamat során potenciálisan megnyilvánulhatnak. A taxonómia tehát nem korlátozódik a munkamemóriában megvalósuló szó-, tagmondat- vagy mondatszintű átvitel/transzfer különféle fajtáinak osztályozására. Ennek az átfogó megközelítésnek az alapját pedig az a meggyőződés képezi, hogy a fordítás komplex folyamatában a szövegfeldolgozási és a szövegalkotási mechanizmusok épp olyan jelentősek, mint azok az átviteli mechanizmusok, amelyekre a fordítóképzésben és a fordításkutatásban fokozott figyelem irányul (Magyarországon elsősorban Klaudy Kinga meghatározó munkássága nyomán). Éppen ezért elengedhetetlen, hogy a fordítási tevékenységre való elméleti reflexiónak minden olyan jelenség tárgyát képezze, amely a fordítás folyamata szempontjából fontos. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a fordítás folyamatában kétségtávolan a nyelvi folyamatok a legfontosabbak, akkor kijelenthető, hogy a nyelvi közvetítésben szerepet játszó nyelvi folyamatokkal kapcsolatos deklaratív tudás (mint fordításspecifikus metanyelvi tudás) különösen relevánsnak tekinthető. Ennek a metanyelvi tudásnak a fejlesztéséhez járulhat

hozzá a tanulmányban bemutatott fogalmi keret, amely lehetőséget kínál a fordítási folyamatban megnyilvánuló különböző szintű mentális folyamatok és az azok közötti összefüggések és kölcsönhatások konceptualizálására egyaránt. Habár a vonatkozó összefüggések és kölcsönhatások részletezése meghaladja a tanulmány kereteit, a fordítás folyamatának művel- és eljárásalapú értelmezése talán önmagában is elegendő a vonatkozó jelenségek tudatosításának elősegítéséhez. Ezeknek a jelenségeknek a fókuszba kerülése pedig egyúttal felhívhatja a figyelmet arra, hogy szükség lehet azoknak a transzferálási műveletekre korlátozódó fogalmi kereteknek a kitágítására, amelyeket például Pym (2016) taxonómiája kínál az általa nemes egyszerűséggel csak a *fordítási megoldások* (*translation solutions*) terminussal illetett jelenségek kategorizálására.

3. A fordításspecifikus metanyelvi ismeretek szerepe és haszna

A fordításspecifikus metanyelvi ismeretek a professzionális fordítás több fontos vetületéhez is köthetők: 1) meghatározóak a professzionális fordítók képzése (a kompetenciafejlesztés) szempontjából; 2) a professzionális fordítói munkavégzéshez szükséges kognitív kontroll (a tudatosság) lényeges elemét képezik; továbbá 3) hozzájárulnak a professzionális fordítási szolgáltatás keretében zajló kommunikációs folyamatok (a fordítói kommunikáció) hatékonyságának és eredményességének biztosításához. Ennek megfelelően a tanulmány alábbi részei annak illusztrálására szolgálnak, hogy a fordítással kapcsolatos metanyelvi ismeretek hogyan egészítik ki a fordításhoz szükséges procedurális tudást, illetve hogyan járulnak hozzá annak megfelelő (célirányos, stratégikus) alkalmazásához – akkor, amikor valaki fordítani tanul (3.1 pont); akkor, amikor valaki fordít (3.2 pont); és akkor, amikor valaki a fordításról kommunikál (3.3 pont). A metanyelvi ismeretek praktikus szerepére és hasznára vonatkozó megállapítások természetesen annak tudatában fogalmazódnak meg, hogy a procedurális tudást, azaz a készségszintű fordítói nyelvhasználatot nem helyettesítheti a fordítónak a nyelv működésével, illetve konkrétan a fordítási műveletekkel és eljárásokkal kapcsolatos deklaratív tudása.

3.1. Fordításspecifikus metanyelvi ismeretek és a fordítói kompetenciafejlesztés

A fordításban szerepet játszó kognitív és nyelvi folyamatok praktikus jelentőségének tudatában megállapítható, hogy a fordító kognitív és nyelvi kompetenciája fokozottan meghatározza a többkomponensű fordítási kompetenciát (amelyre az elmúlt évtizedekben fokozott figyelem irányult a fordításkutatók körében és különösképpen a PACTE Group néven ismert kutatócsoport részéről – pl. PACTE Group 2000, 2003, 2008, 2014). A fordítás folyamatának nyelvi dimenziójához köthető procedurális tudás kialakítása mellett azonban a nyelvi dimenzióval kapcsolatos deklaratív tudás, azaz a fordításspecifikus metanyelvi ismeretek átadása, illetve megszerzése is szerves részét képezi a fordítóképzés keretei között megvalósuló kompetenciafejlesztésnek (lásd pl. Bergen 2009). A fordítási folyamatot alkotó fordítási eljárásokkal és fordítási műveletekkel, va-

lamint az azok alapját képező nyelvi és kognitív folyamatokkal kapcsolatos ismeretek pedig a kompetenciafejlesztés két fő aspektusa, a hatékonyság és az eredményesség szempontjából egyaránt meghatározónak tekinthetők. A hatékonyság vonatkozásában mindezen funkcionális elméleti ismeretek közvetítésének jelentősége abban áll, hogy a fordítóképzésben részt vevő leendő fordítónak a megfelelő deklaratív tudásra szert téve lehetősége nyílik a fordításhoz szükséges procedurális tudás *célirányos* megszerzésére. A heurisztikus módszerekkel ellentétben a deklaratív tudásra épülő stratégikus tapasztalatszerzés egyik legfőbb előnye pedig az, hogy segítségével a kompetencia kialakítása és fejlesztése rövidebb idő alatt megvalósítható, mint a próba-szerencse módszere révén. Az eredményesség vonatkozásában ugyanakkor a deklaratív tudás, illetve konkrétan a meta-kogníció jelentőségét az adja, hogy az abból fakadó tudatosság fokozott biztositékot jelent a fordítás szempontjából különösen fontos proceduralizáció megfelelőségére, vagyis arra, hogy a leendő fordító helyesen tanulja meg, illetve gyakorolja mindazoknak a fordítási műveleteknek és fordítási eljárásoknak a végrehajtását, amelyeknek az idővel készségi szintűvé váló végrehajtása majd alapvetően meghatározza egyéni fordítási kompetenciáját. A fordítás folyamatának művelet- és eljárásalapú megközelítésével összefüggésben egyúttal azt is érdemes megjegyezni, hogy a folyamat műveletekre és eljárásokra való tagolása egyrészt átláthatóbbá teszi a meglehetősen összetett fordítási folyamatot, másrészt lehetőséget kínál a folyamat során teljesítendő különféle nyelvi feladatok, illetve a vonatkozó receptív, produktív és transzferálási mechanizmusok tudatosítására. A komplex jelenséget alkotó nyelvi komponensek ilyen módon való előtérbe kerülése pedig lehetővé teszi a specifikus, azaz az egyes nyelvi részkompetenciák fejlesztésére fókuszáló célirányos kompetenciafejlesztést.

3.2. Fordításspecifikus metanyelvi ismeretek és a fordítói tudatosság

A fordítás folyamatával kapcsolatos metanyelvi ismeretek jelentőségéről önmagában már az is tanúskodik, hogy az elmúlt évtizedben a fordításkutatók körében fokozott érdeklődés mutatkozott a fordítói metakogníció iránt – ezt a tudományos érdeklődést példázza többek között Alves (2005), Angelone (2010), Angelone–Shreve (2011), Bergen (2009), Echeverri (2015), valamint Fernández–Zabalbeascoa (2012) tanulmánya is. A vonatkozó kutatások nyomán pedig megállapítható, hogy habár a professzionális fordítókra jellemző fordítói nyelvhasználat esetében kiemelt jelentősége van a procedurális tudásnak, illetve a nyelvi folyamatok fokozott proceduralizálódottságának (azaz a készségi szintű nyelvhasználatnak), az effajta procedurális tudás mellett kiemelten fontos mindaz a deklaratív tudás is, amely a különféle nyelvi folyamatokra vonatkozik (vö. Turi, Németh és Hoffmann 2014). A metanyelvi ismeretek jelentősége konkrétan abban áll, hogy lehetővé teszik a fordító számára, hogy tudatos kontrollt gyakoroljon a munkamemóriájában végbemenő különböző nyelvi folyamatok felett (pl. stratégiatervezés, stratégiaellenőrzés és stratégiamódosítás révén), ezzel is elősegítve a nyelvhasználattal összefüggő kognitív feladatok megoldását (vö. Cs. Czachesz 1998). A fordításban ezeknek a kognitív feladatoknak a többsége a mentális reprezentációk három fajtájának feldolgozására épül: a fo-

galom- és/vagy képzetalapú, propozicionálisan és/vagy vizuálisan kódolt *nonverbális* reprezentációk feldolgozására; a *forrásnyelvi* verbális reprezentációk feldolgozására; és a *célnyelvi* verbális reprezentációk feldolgozására. A tudatos kontroll pedig – a legtágabb értelmezésben – azt jelenti, hogy a fordító képes az információk feldolgozása és felhasználása szempontjából korlátozott kapacitású elméjének mentális erőforrásait megfelelően allokálni, azaz figyelmével az aktuális ingerek és intenciók által determinált kognitív feladatra, illetve az adott feladat megvalósítása céljából releváns mentális reprezentációkra összpontosítani (a két nyelv használata esetén aktiválódó nonverbális és nyelvi reprezentációk összefüggéseiről lásd Navracscics 2011). A legelemibb kognitív mechanizmusok szabályozását szolgáló effajta tudatosság azért is különösen fontos, mert a figyelem, az észlelés és az emlékezet különféle mechanizmusai nemcsak pozitív (facilitáló) hatást gyakorolhatnak a fordítás folyamatára, hanem adott esetben olyan negatív (inhibitáló) hatással is bírhatnak, amelynek következményei a fordított szövegben akár konkrét hibák formájában is megnyilvánulhatnak (lásd Dudits 2017). A fordítói tudatosság ugyanakkor nem korlátozódik a nyelvműködést alapvetően meghatározó kognitív mechanizmusok tudatos kontrolljára, hanem kiterjed a fordítói döntéshozatalra is – többek között akkor, amikor a fordító a fordítási folyamat különböző szakaszaiban, illetve pontjain elhatározza, hogy milyen fordítási eljárásokat alkalmazzon, és eldönti, hogy az egyes eljárások keretében milyen fordítási műveleteket hajtson végre.

3.3. Fordításspecifikus metanyelvi ismeretek és a fordítói kommunikáció

A fordító kognitív és nyelvi mechanizmusokkal kapcsolatos deklaratív tudása nemcsak a fordítási kompetencia és performancia szempontjából releváns, hanem a fordítási munkafolyamat hatékonyságát és eredményességét tekintve is. A fordítási folyamatot megelőző, a folyamat közbeni, valamint a folyamatot követő szakmai kommunikáció megfelelősége ugyanis többek között attól is függ, hogy a fordító képes-e szakszerűen verbalizálni a fordítási folyamattal és a fordítási produktummal kapcsolatos mindazon gondolatait (igényeit és észrevételeit), amelyek közvetlen vagy közvetett módon összefüggésben állnak a vonatkozó folyamatot determináló különféle kognitív és nyelvi mechanizmusokkal. Az effajta metanyelvi tudásra épülő fordítói kommunikáció például különösen fontos szerepet játszik a célnyelvi szöveg elvárt minőségével kapcsolatos megállapodásban, valamint a szövegminőséget alapvetően befolyásoló fordítói szövegellenőrzés praktikus feltételeinek biztosításában – akár a folyamatban részt vevő egyéb szakemberekkel (projektmenedzserrel, terminológussal, lektorral stb.), akár a megrendelővel kommunikál a fordító. A szakszerű kommunikáció jelentőségére ugyanakkor nemcsak a gyakorlati tapasztalatok nyomán, hanem az elméleti szakemberek által kidolgozott kompetenciamodellek alapján is lehet következtetni. A fordítás jelenségével kapcsolatban verbalizálható tudást ugyanis mind a PACTE Group néven ismert kutatócsoport, mind pedig a mesterszintű fordítóképzéssel foglalkozó európai uniós szakértői csoport (EMT Expert Group) kompetenciamodellje magában foglalja. A PACTE Group (2000, 2003, 2008, 2014) a fordítással kapcsolatos tudásnak (knowledge about translation) nevezi azt

a deklaratív tudást, amely a fordítással összefüggő kijelentések megfogalmazását lehetővé teszi a fordító számára. Ezzel szemben az európai uniós szakértői csoport (EMT Expert Group 2009) a szolgáltatásnyújtási kompetencia (translation service provision) részének tekinti annak a metanyelvnek az ismeretét (vö. Klaudy 2014), amelynek alkalmazásával a fordító a megrendelővel kommunikál. Bármilyen terminus jelöli is azt a kompetenciát, amelynek révén a fordító (mint nyelvi szolgáltató) a megrendelővel kommunikál, a két fél közötti közlésfolyamatok a nyelvi szolgáltatás komplex folyamatának különböző fázisaiban több általános szempontból is relevánsak – az alábbiak szerint.

- A kommunikációs folyamatok a fordítási folyamatot megelőző fázisban meghatározóak a megbízás létrejötte szempontjából, illetve determinálják a megbízás kereteit és feltételeit.
- A kommunikációs folyamatok a fordítási fázisban meghatározzák a célnyelvi szöveg jellemzőit.
- A kommunikációs folyamatok a fordítási folyamatot követő fázisban a vonatkozó adminisztratív teendők ellátásának részét képezik, továbbá szükség esetén lehetőséget adnak a célnyelvi szöveg megfeleltetésének alátámasztására, illetve a szöveg igény szerinti módosítására.

4. Konklúzió

A fordítás produktumának, a fordított szövegnek a minőségével kapcsolatban általában szigorú elvárások fogalmazódnak meg a megrendelők részéről (függetlenül attól, hogy milyen minőségi szintű szolgáltatást rendel az adott ügyfél a nyelvi szolgáltató, illetve a hivatásos fordító kínálatából). Ennek egyik általános oka az, hogy a globalizáció és az informatika az elmúlt évtizedekben jelentős mértékben hozzájárult számos olyan jelenség kialakulásához és elterjedéséhez, amelynek a kiaknázása a potenciális megrendelők számára lehetővé teszi a fordítói hivatást gyakorló szakemberek által nyújtott szolgáltatások közvetlen vagy közvetett módon történő kiváltását (vö. Massarado–Van der Meer 2017). Ebből a szempontból a legmeghatározóbb világszintű jelenség az idegen nyelvet beszélő emberek számának szignifikáns növekedése, amelynek eredményeképpen a közléshelyzetek egy jelentős részében ma már nincs szükség interlingvális és interkulturális nyelvi közvetítésre (azaz sok szöveget le sem kell fordítani). Ha pedig a kommunikálni szándékozó felek mégsem képesek azonos nyelven kommunikálni egymással, könnyen található egy harmadik személyt, aki mindkét fél nyelvét ismeri, és a két nyelvet beszélők esetében adottnak tekinthető természetes fordítási készsége révén le tudja fordítani a közlő üzenetét a befogadó számára. Szöveget fordítani tehát nemcsak hivatásos fordítók tudnak, hanem laikusok is, akik közül sokan akár rendszeresen is fordítanak (lásd Zachar 2017). A megfelelő képesítéssel nem rendelkező fordítók ugyanakkor számos fordítási, illetve szakfordítási feladat esetében nem jelentenek érdemi konkurenciát a

képesített fordítók, illetve szakfordítók számára. Az intézményes fordítóképzés térnyerése következtében ugyanakkor egyre növekszik azoknak a hivatásos fordítóknak a száma, akik a szakképzés keretei között professzionális kompetenciákra tesznek vagy tehetnek szert – így az egyes szakmabeliek egyre több szakmabelivel versenyeznek a nyelvi szolgáltatások piacán. A szakembereknek emellett manapság már azzal is számolniuk kell, hogy bizonyos típusú szövegek esetében a megfelelő előszerkesztéssel és utószerkesztéssel kombinált gépi fordítás alternatívát jelenthet egyes megrendelők számára (vö. Mohácsi-Gorove 2017).

A fenti megállapítások nyomán kijelenthető, hogy a fordítói szakma esetében a professzionalitás kritériumainak való megfelelés különösen nagy jelentőséggel bír a számos okból kifolyólag kiélezett piaci versenyben. Habár a professzionális nyelvi szolgáltatások piacán való boldogulás többek között olyan általános tényezőktől is függ, mint a kínált szolgáltatások köre vagy a szolgáltatások díja, a fordított szövegek minőségének biztosítására még abban az esetben is kiemelt figyelmet fordítanak a nyelvi szolgáltatók, ha a megrendelők esetleg nem tartanak igényt prémiumminőségű fordításra. Éppen ezért alapvető fontosságú, hogy a professzionális fordító nyelvi kompetenciája magasabb szintű legyen, mint az átlagos nyelvhasználó nyelvi kompetenciája. A jelen tanulmány pedig arra kívánt rávilágítani, hogy ennek a magas szintű nyelvi kompetenciának a procedurális tudás (a kimagasló nyelvi készségek) mellett az a fajta deklaratív tudás is részét képezi, amely fordításspecifikus metanyelvi ismeretek formájában meghatározza a fordítói kompetenciafejlesztést, a tényleges fordítási tevékenységet és a fordítói kommunikációt egyaránt. Mindezzel összefüggésben végezetül az is megállapítható, hogy a fordítási folyamat nyelvi mechanizmusainak megismerése, illetve a fordítói elmeműködésre irányuló tudatos reflexió különösképpen is javára válhat mindazoknak a gyakoroló szakembereknek, akik nem a felsőoktatási intézményekben zajló fordítóképzés keretei között sajátították el a mesterséget, és ezért nem feltétlenül rendelkeznek megfelelő szintű metanyelvi ismeretekkel.

Irodalom

- Alves, Fabio 2005. Bridging the Gap between Declarative and Procedural Knowledge in the Training of Translators: Meta-reflection under Scrutiny. *Meta* Vol. 50. No. 4. 1–25.
- Angelone, Erik – Shreve, Gregory M. 2011. Uncertainty Management, Metacognitive Bundling in Problem-solving and Translation Quality. In: O'Brien, Sharon (ed.) *Cognitive Exploration of Translation*. New York: Continuum. 108–130.
- Angelone, Erik 2010. Uncertainty, Uncertainty Management and Metacognitive Problem Solving in the Translation Task. In: Shreve, Gregory M. – Angelone, Erik (eds.) *Translation and Cognition*. Amsterdam: John Benjamins. 17–40.
- Bell, Robert T. 1991. *Translation and Translating. Theory and Practice*. London: Longman.

- Bergen, David 2009. The Role of Metacognition and Cognitive Conflict in the Development of Translation Competence. *Across Languages and Cultures* Vol. 10. No. 2. 231–250.
- Campbell, Stuart – Wakim, Berta 2007. Methodological Questions about Translation Research: A Model to Underpin Research into the Mental Processes of Translation. *Target* Vol. 19. No. 1. 1–19.
- Chesterman, Andrew 2005. Problems with strategies. In: Károly, Krisztina – Fóris Ágota (eds.) *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 18–28.
- Czigler István 2007. Figyelem: információfeldolgozás, teljesítmény. In: Csépe Valéria – Györi Miklós – Ragó Anett (szerk.) *Általános Pszichológia 1. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest: Osiris. 511–552.
- Cs. Czachesz Erzsébet 1998. *Olvasás és pedagógia*. Szeged: Mozaik Oktatási Stúdió.
- Dudits András 2005. Korlátozott betűhiba-észlelési képesség és a fordítói korrektúraolvasás szerepe a fordításban. *Fordítástudomány* 7. évf. 2. sz. 67–79.
- Dudits András 2006. A fordítói olvasást meghatározó részkompetenciák és értékelésük a fordítóképzésben. *Szaknyelv és szakfordítás* 2005–2006. 118–136.
- Dudits András 2007. A fordítói elemző olvasás elméleti és gyakorlati kérdései. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 7. évf. 1–2. sz. 151–165.
- Dudits András 2011. *A fordítói olvasás kognitív és gyakorlati mechanizmusai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dudits András 2017. Kogníció és metakogníció a fordításban és a fordítóképzésben. In: Kóbor Márta – Csikai Zsuzsa (szerk.) *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez. A kompetenciafejlesztés új fókuszai*. Pécs: Kontraszt Kiadó. 52–72.
- Dudits András 2018. A fordítási műveleteken túl. A fordítási műveletek és eljárások taxonómiája. *Fordítástudomány* 20. évf. 2. sz. 28–52.
- Echeverri, Álvaro 2015. Translator Education and Metacognition: Towards Student-centered Approaches to Translator Education. In: Cui, Ying – Zhao Wei (eds.) *Handbook of Research on Teaching Methods in Language, Translation and Interpretation*. Hershey: Information Science Reference. 297–323.
- EMT Expert Group 2009. *Competences for Professional Translators, Experts in Multilingual and Multimedia Communication*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/emt_competences_translators_en.pdf
- Englund Dimitrova, Birgita 2005. *Expertise and Explicitation in the Translation Process*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Fernández, Francesco – Zabalbeascoa, Patrick 2012. Developing Trainee Translators' Strategic Subcompetence through Metacognitive Questionnaires. *Meta* Vol. 57. No. 3. 740–762.
- Göpferich, Susanne – Jääskeläinen, Riitta 2009. Process Research into the Development of Translation Competence: Where are We, and Where Do We Need to Go? *Across Languages and Cultures* Vol. 10. No. 2. 169–191.
- Göpferich, Susanne – Jakobsen, Arnt Lykke – Mees, Inger (eds.) 2008. *Looking at Eyes. Eye-tracking Studies of Reading and Translation Processing*. Copenhagen: Samfundslitteratur.
- House, Juliane 2011. Translation and Bilingual Cognition. In: Cook, Vivien – Bassetti, Benedetta (eds.) *Language and Bilingual Cognition*. New York: Psychology Press. 519–528.

- Jääskeläinen, Riitta – Tirkkonen-Condit, S. 1991. Automatised Processes in Professional vs. Non-professional Translation: A Think-aloud Protocol Study. In: Tirkkonen-Condit, S. (ed.) *Empirical Research in Translation and Intercultural Studies*. Tübingen: Gunter Narr Verlag. 89–109.
- Jakobsen, Arnt Lykke 1999. Logging Target Text Production with Translog. In: Hansen, Gyde (ed.) *Probing the Process in Translation: Methods and Results. Copenhagen Studies in Language 24*. Frederiksberg: Samfundslitteratur. 9–20.
- Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás gyakorlataiba*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga 2003. *Languages in Translation. Lectures on the Theory, Teaching and Practice of Translation*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga 2004. Az implicitációról. In: Navracscs Judit – Tóth Szergej (szerk.) *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generália. 70–75.
- Klaudy Kinga 2014. A fordítástudomány neve, természete és terminológiája. In: Navracscs Judit (szerk.) *Transzdiszciplinaris üdvözlések Lengyel Zsolt számára*. Budapest–Veszprém: Gondolat Kiadó–Pannon Egyetem MFTK. 9–19.
- Macizo, Pedro – Bajo, M. Teresa 2004. When Translation Makes the Difference: Sentence Processing in Reading and Translation. *Psicológica 25*. 181–205.
- Macizo, Pedro – Bajo, M. Teresa 2006. Reading for Repetition and Reading for Translation: Do They Involve the Same Process? *Cognition 99*. 1–34.
- Macizo, Pedro – Bajo, M. Teresa 2009. Schema Activation in Translation and Reading: A Paradoxical Effect. *Psicológica 30*. 59–89.
- Malmkjær, Kirsten 2000. Multidisciplinarity in Process Research. In: Tirkkonen-Condit, Sonja – Jääskeläinen, Riitta (eds.) *Tapping and Mapping the Processes of Translation and Interpreting*. Amsterdam: John Benjamins. 163–170.
- Massarado, I. – Van der Meer, Jaap 2017. *The Translation Industry in 2022. A Report from the TAUS Industry Summit*. TAUS: De Rijp.
- Mohácsi-Gorove Anna 2017. Kifogástalan vagy csak elég jó? A gépi fordítás oktatása a minőség tükrében. In: Kóbor Márta – Csikai Zsuzsa (szerk.) *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez. A kompetenciafejlesztés új fókuszai*. Pécs: Kontraszt Kiadó.
- Mossop, Brian 2001. *Revising and Editing for Translators*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Navracscs Judit 2011. *Szóaktiváció két nyelven*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Neisser, Ulrik 1976. *Cognition and Reality*. San Francisco, CA: Freeman.
- Németh Dezső 2006. *A nyelvi folyamatok és az emlékezeti rendszerek kapcsolata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PACTE Group 2000. Acquiring Translation Competence: Hypotheses and Methodological Problems in a Research Project. In: Beeby, Allison – Ensinger, Doris – Presas, Marisa (eds.) *Investigating Translation*. Amsterdam: John Benjamins. 99–106.
- PACTE Group 2003. Building a Translation Competence Model. In: Alves, Fabio (ed.) *Triangulating Translation: Perspectives in Process Oriented Research*. Amsterdam: John Benjamins. 43–66.
- PACTE Group 2008. First Results of a Translation Competence Experiment. Knowledge of Translation and Efficacy of the Translation Process. In: Kearns, John (ed.) *Translator and Interpreter Training. Issues, Methods and Debates*. London: Continuum. 104–126.

- PACTE Group 2014. First Results of PACTE Group's Experimental Research on Translation Competence Acquisition: The Acquisition of Declarative Knowledge of Translation. In: Muñoz Martín, Ricardo (ed.) *Minding Translation. Con la Traducción en Mente, Special Issue of MonTI. Monografías de Traducción e Interpretación* 1. 85–115.
- Pym, Anthony 2016. *Translation Solutions for Many Languages. Histories of a Flawed Dream*. London: Bloomsbury Academic.
- Seleskovitch, Danica 1978. Language and Cognition. In: Gerver, David – Sinaiko, H. Wallace (eds.) *Language, Interpretation and Communication*. New York: Plenum Press. 333–341.
- Shreve, Gregory. M. – Angelone, Erik (eds.) 2010. *Translation and Cognition*. Amsterdam: John Benjamins.
- Shreve, Gregory. M. – Schäffner, Christina – Danks, Josph. H. – Griffin, Jennifer 1993. Is There a Special Kind of “Reading” for Translation? An Empirical Investigation of Reading in the Translation Process. *Target* Vol. 5. No. 1. 501–518.
- Superceanu, Rodica 2004. Translation Procedures: A Didactic Perspective. *Perspectives: Studies in Translatology* Vol. 12. No. 3. 194–207.
- Tirkkonen-Condit, Sonja 2005. The Monitor Model Revisited: Evidence from Process Research. *Meta* Vol. 50. No. 2. 405–414.
- Turi Zsolt – Németh Dezső – Hoffmann Ildikó 2014. Nyelv és emlékezet. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika*. Budapest: Akadémia Kiadó. 743–776.
- Vinay, Jean-Paul – Darbelnet, Jean 1958/1995. *Comparative Stylistics of French and English. A Methodology for Translation*. Amsterdam: John Benjamins.
- Warren, Paul 2013. *Introducing Psycholinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Washbourne, Kelly 2012. Active, Strategic Reading for Translation Trainees: Foundations for Transactional Methods. *Translation & Interpreting* Vol. 4. No. 1. 38–55.